

El gravat en els llibres mallorquins del segle XVI. La impremta Cansoles (1540 – c. 1601)

MIQUELA FORTEZA OLIVER

La impremta, als orígens, va continuar amb l'antic costum d'il·luminar les edicions de luxe utilitzant els mateixos pintors que miniaven i il·lustraven els còdexs. Amb el temps, quan el llibre es va democratitzar, es va imposar la necessitat de recórrer a un altre procediment. El gravat en fusta es va convertir en el sistema més adequat per a la multiplicació d'imatges, ja que permetia imprimir simultàniament text i estampa sense cap tipus de dificultat tècnica.

Entre 1475 i 1480 va aparèixer la portada a Europa. Com que la primera pàgina estava més exposada a tacar-se o a espatllar-se, alguns impressors varen considerar la idea de començar la impressió al revers del primer full, de manera que l'anvers quedava en blanc. D'aquesta forma, es va passar a imprimir en aquesta pàgina un títol reduït de l'obra. A la fi del segle XV pràcticament tots els llibres posseïen portada, i amb el temps es va posar de moda il·lustrar-les i decorar-les.

A Espanya, els primers incunables daten de 1472, no obstant això, el primer llibre il·lustrat no apareix fins al 1480. Es tracta del *Fasciculus temporum* de Werner Rodewinch, imprès i estampat a Sevilla als tallers d'Alfonso del Puerto i Bartolomé Segura. Per tant, en la dècada que va de 1480 a 1490 podem dir que comença la història del gravat en el llibre espanyol, encara que, com bé indica Antonio Gallego, s'inicia amb certa lentitud a causa de la situació política i econòmica que vivia Espanya en aquells moments.¹ Això provoca que, dels nou centenars d'incunables espanyols coneguts, tan sols un terç aproximadament foren impressos abans de 1490, i que molt pocs estiguin il·lustrats amb gravats.

Les edicions de Nicolau Calafat i Bartomeu Caldentey, fundadors de la primera impremta mallorquina, la qual va estar en funcionament entre 1485 i 1490, se'ns mostren encara sense portada i sense cap il·lustració ni motiu ornamental addicional. A Mallorca hem d'esperar l'impressor Hernando Cansoles i Villarroel, qui va instal·lar la segona

¹ A. GALLEGO: *Historia del grabado en España*, Madrid, 1979, 25.

impremta de l'illa,² per trobar edicions ricament ornamentades amb gravats.

Pràcticament tots els impressos editats per Cansoles estan il·lustrats. Els motius ornamentals, especialment les orles, que solen estar configurades per diferents matrius encaixades, són essencials en les seves edicions, característica que comparteix amb els altres impressors del moment.

Cansoles era natural de la vila d'Amusco, diòcesi de Palència.³ Malgrat això, l'any 1540 es troba ja a Palma,⁴ procedent de València,⁵ on, pel que sembla, va aprendre l'art d'imprimir i on segurament va adquirir els tipus de lletra gòtica que apareixen en la majoria de les seves impressions i part de l'utilatge d'impremta, inclosos els gravats.

Es va instal·lar inicialment prop del carrer de l'Estudi General,⁶ lloc adequat per proveir els estudiants d'aquest centre,⁷ malgrat tot, l'any 1579 va comprar unes cases a la parròquia de Santa Eulàlia que feien cantonada amb els carrers de Troncoso i Zavellà,⁸ lloc on la seva vídua, Anna Bartomeu, que va morir el 7 de maig de 1594, vivia i tenia la seva impremta fins al moment de la defunció. El 4 de juny d'aquest mateix any el notari Melcior Sans va elaborar l'inventari del mobiliari de ca seva, en el qual queda constància que la impremta de les hereves de Cansoles era bastant pobra i extralimitada, si es compara amb la de Gabriel Guasp.⁹ A l'estança de l'estampa hi trobam quatre caixes de lletra gòtica de metall, una premsa amb molts motlles i poca cosa més.¹⁰

² En dos documents relatius al dit impressor, un de l'any 1585 i l'altre de 1595, és considerat com l'introduïdor de la impremta a Mallorca:

"Ferrando Villarroyel y de Cançoles a tot lo present regne dexant ell terra ferme y venintse a residir en la present ciutat, y a moltes pregaries dels magnífichs jurats hia introduïda la estampa de la qual se tenia molta necessitat en dit regne". J. MUNTANER BUJOSA: "Los hijos y herederos del impresor Ferrando de Villarroyel y de Cansoles solicitan la gracia de poder imprimir grabados y estampas", *BSAL*, XXX, Palma, 1953, 82.

"Nos Don Philippe por la gratia de Dios Rey de Castilla, de Aragon, [...] Haviendonos sido hecha relación por parte de vosotras Violante, Catherina, y Madalena Villarroyel y de Cansoles hermanas, que ferrando de villarroyel y de cansoles, vuestro Padre fue el primero que levo (leuo) la Impresion al nuestro (nro.) Reyno de Mallorca y que gasto en ello muchos ducados". F. GUASP VICENS: "La impremta de Cansoles", *Almanaque de las Islas Baleares y anuario de El Diario de Palma*, 1886, 35-37.

³ Així consta en el colofó o en la portada d'alguns llibres que va imprimir i també en un document del 12 de juliol de 1541 dirigit als Jurats de Mallorca (vegeu la nota 11).

⁴ Es fixa aquesta data perquè varen sortir a la llum les seves primeres impressions mallorquines conegudes (*Desconsuelo* de Ramon Llull, *Obra del menyspreu del món en cobles* de Francesc d'Olesa i *Introducciones in Aristoteles* de Iodocus Clichtoveus), encara que molt bé podria ser anterior, com es pot entreveure de la petició dirigida als jurats de Mallorca, citada anteriorment, quan indica que ja ha estampat molts llibres útils i profitosos per als estudiants de Mallorca.

⁵ De la marca del paper del *Libro de las Comadres* es dedueix que va conèixer l'impressor valencià Joan de Mey. AA. VV.: *V Centenari de la Imprenta en el Regne de Mallorca 1485-1985*, Palma, 1986, 7.

⁶ J. M. BOVER: *Imprentas de las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1862, 7.

⁷ Segons Gabriel Llabrés, la venda de llibres tenia lloc des de molt antigament a la plaça de Cort. G. LLABRÉS: "El impresor Ferrando de Cansoles (1540-1600)", *BSAL*, Palma, XX, 1924, 18.

⁸ ARM S-119 (Melcior Sans), f. 23-24 v.

⁹ Document transcrit parcialment per Gabriel Llabrés, encara que no especifica la signatura. Personalment no he trobat el dit inventari ni al llibre corresponent als anys 1587-1594 (ARM, S-113), ni al següent, corresponent als anys 1594-1612, ja que es conserva en molt mal estat (ARM, S-114). G. LLABRÉS: "El impresor Ferrando de Cansoles...", 18-19.

¹⁰ G. LLABRÉS: "El impresor Ferrando de Cansoles...", 19.

El 12 de juliol de 1541 Cansoles va demanar protecció i va sol·licitar a les autoritats competents que, durant el temps que estimessin oportú, prohibissin la importació dels llibres que ell tenia intenció d'imprimir, incidint en el fet que havia arribat a Mallorca amb la seva dona i les seves coses portant amb si premses i altres eines d'impremta per un valor de cent ducats.¹¹ La resolució dels jurats a aquesta petició es va concretar en la prohibició per espai de deu anys d'importar aquelles obres que l'impressor es comprometia a editar,¹² això és: «Donats, Pastranas, Verinos, Florets i Catons» i altres llibres per a principiants, així com l'estampació de «cartes, salmos, vesprales» i altres llibres semblants.¹³

La impremta fundada per Cansoles va estar en funcionament fins a finals del segle XVI, encara que, després de la seva mort, que va tenir lloc l'any 1585, va ser governada per les seves filles i hereves. Aquestes varen demanar al Gran i General Consell de Mallorca, tenint en consideració els bons serveis de l'impressor, la gràcia de poder imprimir gravats i estampes per espai de deu anys. Aquest mateix document demostra la precarietat en què es trobava la impremta en aquesta època, deixada en herència per l'impressor a les seves cinc filles.¹⁴

Felip II va concedir el 14 de febrer de 1595 un privilegi a les filles de Cansoles que les autoritzava a poder imprimir en exclusiva durant sis anys imatges de confraries, cartells i oracions.¹⁵ L'establiment, regentat per les seves hereves, va decaure ràpidament a falta

¹¹ "Mestre Ferrando de Cansoles natural del regne de Castella, de la vila de Amusco de la diòcesis de Palencia, impressor, recorda á vostres magnificencias com ell es vingut en esta ciutat ab sa muller y casa, y ha aportat prenses y totes les altres eynes necessaries, que al manco valen sobre de cent ducats, y ha introduhit en lo present regne lart y exercici de stampar y imprimir, qui es tan util y necessari vuy en dia pera la cosa pública, como vostres magnificencias saben, y ha ja stampats molts llibres qui son stats molt utils y profitosos als estudiants de la present ciutat, y quiscon dia stampa, essent requerit y tenint manera;». P. A. SANCHO: "Imprentas de Mallorca. La de Cansoles (siglo XVI)", *BSAL*, VI, Palma, 1896, 141.

¹² "per ço los magnífichs jurats, repetint aquella, supliquen a vostra senyoria li placia provehir justa lo contengut en aquella, ço es, de fer la prohibició que no pusquen aportar dits llibres en lo present regne per spay de deu anys, sots les penes que á vostra senyoria será ben vist». P. A. SANCHO: "Imprentas de Mallorca ...". 142.

¹³ P. A. SANCHO: "Imprentas de Mallorca ...", 141.

¹⁴ "Cançoles sia mort, dexant a ell sobrevivents dos fills y sinch filles donzelles grans y casadores, sens dexarles hazienda alguna de que poderlos sustentar sino sols dita estampa, y com haje dexat a ells hereus universals a Anna sa muller y a Jordi Villaruel y de Cançoles son fill, los quals ad tans carrechs com si troban no tenen possibilitat de poderse emparar de dita heretat y axi patexen tots grandisima necessitat. Per tant y altrement dita Anna y Jordi Cançoles representant a V.S.^a Illma. y Real Consell les coses predites, suplican humilment sian de llur servey concedirlos que ninguna altre persona, sino dits hereus, per spay de deu anys, puguen sots graves penes, imprimir imatges de confraries o imprimides fore del regne aportarles en lo present regne, que ultre lo que deu la present universitat a dit Cançoles ho rebran dits hereus a molta caritat, gran gracia y merce». J. MUNTANER BUJOSA: "Los hijos y herederos del impresor Fernando de Villarroel y de Cansoles solicitan la gracia de poder imprimir grabados y estampas", *BSAL*, XXX, Palma, 1953, 82-83.

¹⁵ "Nos Don Philipe por la gratia de Dios Rey de Castilla, de Aragon, [...] Haviendonos sido hecha relación por parte de vosotras Violante, Catherina, y Madalena Villaruel y de cansoles hermanas, que fernando de villarroel y de cansoles, vuestro Padre fue el primero que levo (leuo) la Impresion al nuestro (nro.) Reyno de Mallorca y que gasto en ello muchos ducados y que con su muerte quedastes muy pobres por casar y sin fortuna de poderos sustentar suplicando nos en consideracion dello fueemos servido mandaros dar licencia de poder Imprimir Imagenes de cofradias, cartelles y orationes por tiempo de dies años con prohibicion que durante el dicho tiempo, ninguna otra persona las pueda Imprimir ni llevarlas impresas de

d'una bona direcció. La seva incapacitat i inexperiència per administrar el negoci familiar varen motivar les freqüents protestes dels estudiants i del vicari general. De fet, en data 5 de juny de 1595, en carta escrita pels jurats de Mallorca a Ferran Moix, el seu representant davant el rei, comuniquen un requeriment de Gabriel Guasp¹⁶ que reflecteix les queixes del vicari i dels estudiants, els quals, en considerar deficient el treball de les germanes Cansoles, requerien que fos la Impremta Guasp l'encarregada d'estampar les imatges de les confraries, els cartells, oracions, conclusions i tesis doctorals.¹⁷ Tot això va provocar un litigi entre ambdues impremtes que degué ser favorable a Guasp, ja que poc després va ser nomenat impressor de la Universitat.¹⁸

A principi del segle XVII ja no hi ha notícies de la Impremta Cansoles. Malgrat el llarg període de temps en què va estar en funcionament, són poques les obres impreses que es conserven, tan sols catorze han arribat fins a nosaltres, encara que tenim notícia d'altres tres.¹⁹ Això significa que la seva principal producció no varen ser els llibres, sinó l'edició de plec solts com cartells, goigs, imatges, etc.²⁰ L'última obra impresa que es conserva de Cansoles, *Real Crida y Edicte, sobre los grans abusos ques feyan en lo present Regne de Mallorca*, data de 1580.

En aquesta remota època l'art del gravat estava supeditat a les necessitats de la impremta i normalment formava part de l'utilatge del taller. D'aquesta manera, els gravats, com la resta del material d'impremta (caixes, tipus, premses...), amb molta freqüència s'intercanviaven, copiaven o venien entre els diferents establiments d'impressió. Així mateix era molt habitual la mobilitat dels impressors mateixos. És per això que trobam els mateixos gravats o molt similars en edicions de llocs molt distants, fins i tot utilitzats per impressors diferents. Cansoles mateix, per il·lustrar la majoria de les seves publicacions, va reutilitzar o copiar matrius xilogràfiques procedents de la Península, especialment de València.²¹

otras partes al dicho Reyno: e, nos teniendo consideration alo suso dicho lo havemos tenido por bien por tiempo de seys años". F. GUASP VICENS: "La impremta de Cansoles", 35-37.

¹⁶ Segon impressor de la prolífica nissaga d'impressors mallorquins.

¹⁷ "A Gabriel Guasp, librater stampador, está fet mandato per lo Virrey, en virtud de cartilla de sa Magestad, obtesa per Cansoles, que ningu pugue stampar sino ses germanes, lo qual Guasp nos ha suplicat (que) consultassem ab sa Magestad, y (lifessam) instancia dels studians que volen stampar conclusions que les germanes (Cansoles) escusan que elles no saben stampar, y axi be los studians diuen, que aquella stampa no val res. Y axi (tam)be lo Vicari General nos ha embiat un recaudo que fassen estampar lo Guasp (posat) que stampe los ymatges de confraries molt be; y la de Cansoles no comportar (que) se donen tals ymatges. Per ço al rebre d'esta li fara part, que no convé (que) la stampa de Guasp sia treta, y dits(li) que si no'l dexen stampar que la treura de açi per cobrar (los) 600 ducats (que) diu li costa. Y com cosa tan bona es policia del Regne, per ço (fassa que) sia revocat tal mandato, y que dit Guasp pugue estampar puy la stampa te gran ventatge a la de Cansoles. Nosaltres ja hu haviem suplicat al Virrey, a qui ho repetesca a sa Magestad". ARM. Llibre de Cartes dels Jurats de Mallorca (1595). G. LLABRÉS: "El pié de impremta Guasp", *Calendario para las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, 1895, 42-43.

¹⁸ G. LLABRÉS: "El pié de impremta Guasp", 43.

¹⁹ Vegeu el catàleg elaborat per LLUÍS ALEMANY VICH: *La Impremta Cansoles (Mallorca 1540-1600)*. Palma de Mallorca, 1952.

²⁰ G. LLABRÉS: "El impresor Ferrando de Cansoles...", 20.

²¹ Com bé assenyala Isabel Oliver, la gran versatilitat que el sistema de reutilització de les imatges va proporcionar a la impremta ha creat dificultats als investigadors en els seus esforços per atribuir l'autoria de determinades obres que manquen en si mateixes de dades precises per a la seva classificació. I.

Això és el que ocorre amb el fragment d'orla, configurat mitjançant un frontó circular rebaixat amb àguila imperial sobre garlanda, que apareix a la part superior de la portada dels tres reials edictes que va editar (Est. 1),²² el qual és el mateix que el que apareix al verso de la portada del *Fori Regni Valentiae*, imprès per Joan de Mey l'any 1548, per acollir un escut de la Corona d'Aragó (Est. 2). Aquest ornament és molt similar a l'utilitzat per Jacob Cromberger des dels anys trenta.

El basament decorat amb busts inserits en rodelles als angles i al centre un monograma entre volutes vegetals, que també apareix a la portada dels tres reials edictes mallorquins (Est. 1), és idèntic a l'utilitzat el 1526 per allotjar el monograma de l'impressor toledà Ramón de Petras,²³ i el 1547-1548 per incloure l'escut de València en la portada de la ja esmentada obra *Fori Regni Valentiae* (Est. 3). Segons Vindel, l'orla completa dels tres edictes mallorquins va pertànyer a la Diputació de València.²⁴

Igualment, una de les lletres capitals del *Libro del arte de las Comadres*, publicat l'any 1541, si bé no és la mateixa, forma part de la mateixa sèrie que la que decora el *Blanquerna* de Ramon Llull imprès per Joan Jofre el 1521 a València (Est. 4). Encara que la capital mallorquina és una D i la valenciana una T, ambdues mostren a l'interior una imatge de Déu Pare beneïnt des del cel el Nen Jesús. D'aquesta forma, la lletra es converteix en orla respecte a la imatge, que passa a ser el motiu principal de la composició.

Finalment, em referiré al basament conformat per un escut coronat amb el monograma 'AG', flanquejat per roleus vegetals.²⁵ Aquest motiu ornamental forma part de l'orla de les portades de l'*Obra del menyspreu del món* (Est. 5), de les *Introducciones in Aristoteles* i del *Libro del arte de las comadres* (Est. 6), totes impreses per Cansoles, les dues primeres l'any 1540 i l'última el 1541, i de la postportada del *Llibre de la benaventurada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos en la sua ciutat de Mallorca*, publicat el 1542. El trobam també col·locat a manera de fris superior, formant part de l'orla que emmarca l'estampa de la Mare de Déu de Montserrat reproduïda en el *Lectionarium Sanctorale*, publicat l'any 1524 a la impremta de l'alemany Joan Rosembach (Est. 7), el qual havia muntat el 1518 un taller al monestir de Montserrat.²⁶ Així mateix, els dos fragments o columnes decoratives laterals de l'orla montserratina, composta per pilastres abalustrades i quatre sants sota arc gòtic als cantons, apareixen a la portada del *Libell pera les laors del glorios sant Joseph dela Mare de Deu*, full solt que va trobar Estanislau Aguiló en un procés antic, sense any ni peu d'impremta, i que hom atribueix a Cansoles

OLIVER: *Grabado en los libros valencianos del siglo XVI*, Valencia, 1992, 21.

²² *Real Crida y Edicte, sobre cosas concernent al be comu dela present Ciutat y Regne de Mallorca* (1579); *Real Crida y Edicte, sobre dels ancarregaments de Censals de diners...* (1579); *Real Crida y Edicte, sobre los grans abusos que feyan en lo present Regne de Mallorca* (1580).

²³ F. VINDEL: *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*, Barcelona, 1942, 89.

²⁴ F. VINDEL: *Escudos y marcas de impresores...*, 122.

²⁵ Aquest monograma, segons Pérez Pastor, va poder pertànyer a l'impressor toledà Gaspar d'Àvila, no obstant això, Vindel opina que no és possible perquè les lletres del monograma no es corresponen amb les d'aquell. Nosaltres, igual que el primer, sí que ho creiem, ja que la 'A' es percep clarament, mentre que la 'G' podria entreveure's darrere la 'A' amb la cara mirant cap avall. F. VINDEL: *Escudos y marcas de impresores...*, 88.

²⁶ J. AINAUD DE LASARTE: "Grabado", *Ars Hispaniae*, 18, Madrid, 1958, 267.

(Est. 8).²⁷

Al marge dels motius decoratius, per il·lustrar la majoria de les seves obres Cansoles també va reutilitzar matrius xilogràfiques peninsulars o va copiar models precedents. Això és el que ocorre amb la imatge de la mort que il·lustra la portada de l'*Obra del menyspreu del món* (Est. 5). La mort se'ns mostra dreta amb una serp enroscada a la cama dreta i un arc i una fletxa; als peus, unes calaveres, a manera de *vanitas*, i a la part superior, el lema escrit en lletra gòtica: «Nemini parco qui vivit in orbe».²⁸ Aquesta representació de la mort és estilísticament molt similar a una altra que apareix en el colofó de l'*Arte de confesar* d'Andrés de Escobar publicada per Estanislao Polono l'any 1500, suposadament a Sevilla (Est. 9).²⁹ En ambdues imatges la mort té el mateix aspecte, únicament canvia la posició i que en aquesta última l'esquelet, en comptes d'un arc i una fletxa, porta un taüt i una pala; es mantenen les calaveres i la llegenda, la qual, en aquest cas, es troba tancada en un filacteri. Tant la il·lustració mallorquina com la valenciana s'inspiren en la imatge que apareix a *Cuatro cosas postrimeras*, obra publicada per Pablo Hurus a Saragossa el 1491.

Igualment, el doctor en teologia que apareix assegut escrivint a l'*Obra del menyspreu del món* al revers del primer full (Est. 10), és molt semblant a un dels gravats que il·lustra la *Càrcel de Amor* de Diego de San Pedro, publicada l'any 1493 a Barcelona a la impremta de l'alemany Joan Rosebach (Est. 11). Segons Jesusa Vega, la imatge de l'autor escrivint va ser molt utilitzada a les obres impreses abans de 1525.³⁰

Així mateix el gravat que apareix al colofó d'aquest mateix llibre, l'*Obra del menyspreu del món* (Est. 12), que representa Crist en majestat flanquejat a la part superior pels objectes al·lusius al càstig (l'espasa) i al premi (el lliri), i a la inferior per tot un seguit de morts que surten de les tombes, és una còpia simplificada d'un gravat signat amb les inicials I. D.³¹ del judici final que apareix al *Missale Mixtum* editat per Arnao Guillén de Brocar a Navarra entre 1498 i 1500 (Est. 13), que a la vegada es referencia al *Flos Sanctorum romançat* editat per Joan Rosebach a Barcelona l'any 1494.

Per altra banda, entre les pàgines d'un llibre de la Societat Arqueològica Lul·liana s'ha trobat l'últim full, molt deteriorat, d'una publicació de Gabriel Guasp de l'any 1621, segons consta al revers (Est. 14).³² No s'ha localitzat cap exemplar complet que permeti saber el títol de l'obra, ni apareix al llistat de Gaspar Sabater,³³ malgrat tot, és interessant

²⁷ G. LLABRÉS: "El impresor Ferrando de Cansoles...", 22.

²⁸ Aquesta mateixa imatge apareix molt després a *Desenganys del Apocalipsis, disposats, y declarats ab sos Signes, o Imatges en celestial sustento per los Majors en edat, y en llet Espiritual per los Pàrvulos, y Menors: sapian, y no sapian de llegir. Per Mafi Cases Prevere, Dr. En Santa Teologia, Cathedralich lubilât de Rethorica en la Universitat de Barcelona, Examinador Sinodal de son Bisbat*. Traducido en la Estampa de Rey al Coto. de Sto. Domingo. Mallorca. Segunda Impresión. Any 1703. BLA E2-58.

²⁹ BN I/1416. Edició facsímil de part de l'obra a: F. VINDEL: *El Arte Tipográfico en España durante el siglo XV. Sevilla y Granada*, Madrid, 1949, 408-412.

³⁰ J. VEGA: "Estampas de la imprenta de Toledo. Portadas e iniciales del Renacimiento", *Goya*, 174, mayo-junio 1983, 350.

³¹ Segons Celia Rodríguez l'anagrama I. D. correspon a un mestre d'origen flamenc que va realitzar nombrosos gravats en les últimes dècades del segle XV i principi del XVI. C. RODRÍGUEZ PELAZ: "La ilustración en los impresos de Guillén Brocar", *Ondare*, 17, 1998, 443.

³² Document cedit per la doctora Magdalena Riera, conservadora de la Societat Arqueològica Lul·liana.

³³ G. SABATER: *La Imprenta y las xilografías de los Guasp*, Palma de Mallorca, 1985, 59-193

per la il·lustració de l'anvers, segurament bastant més antiga que la data de l'edició, la qual recorda moltíssim la portada de la citada *Cárcel de Amor* (Est. 15). És per això que crec que segurament la matriu en qüestió va arribar a Mallorca a través de Cansoles. Això no resta la possibilitat que fos Gabriel Guasp, fundador de la Impremta Guasp (c. 1576-1658), qui la portàs a l'illa, ja que és possible que sortís de Mallorca per adquirir els instruments i les màquines d'estampar.³⁴

Un fet excepcional en la producció de Cansoles és il·lustrar les seves obres mitjançant imatges creades específicament per a l'ocasió. Malgrat tot, això és el que ocorre amb les imatges que il·lustren el *Llibre de la Benaumenturada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos en la sua ciutat de Mallorques*, escrita pel notari Joanot o Joan Ot Gomis i publicada per Cansoles el 30 de gener de 1542.

En aquesta obra es reflecteix la pompa i l'ostentació amb què els mallorquins varen rebre el sobirà, i es reproduïen mitjançant la tècnica xilogràfica les architectures efímeres d'estil clàssic que varen ser erigides amb motiu de la seva arribada. Si bé les xilografies il·lustratives són una mica elementals i primitives,³⁵ tant les imatges com el text evidencien l'influx a la nostra illa del renaixement italià (Est. 16),³⁶ el qual va ser adoptat de forma lenta i puntual, segurament a causa del fort arrelament del gòtic.³⁷ Per a la confecció de totes aquestes architectures es varen inspirar segurament en el repertori d'elements arquitectònics que apareixen a les primeres edicions de les *Medidas del Romano* de Diego de Sagredo. Això confirma que Mallorca, tot i ser una illa, no estava en absolut al marge de les modes peninsulars.

De tota manera, en l'art del gravat l'estil renaixentista es va manifestar primer en els motius ornamentals (orles, inicials, vinyetes...), per després passar a envair progressivament les composicions figuratives. En efecte, a les obres de Cansoles els ornaments tipogràfics denoten normalment una tendència classicista, mentre que les imatges, especialment les religioses, són estilísticament medievals, tant pel que fa a les figures en si mateixes com per la falta de domini de l'espai i les proporcions.

³⁴ J. AMENGUAL I BATLE: "Els catecismes dels jesuïtes a Mallorca (Inicis de la Impremta Guasp, 5 març 1576)", *Estudis Baleàrics*, 29/30, 1988, 76.

³⁵ Imatges estilísticament molt similars il·lustren el llibre de Pere Antoni Beuter *Primera Parte Coronica General de España*, publicat a València a la impremta de Ioan Mey el 1546.

³⁶ Aquest fet ve remarcat a la descripció que es dona al text de l'arc de la Universitat: "Y mes auant passada la iglesia de sant Andreu molt prop de aquella enuers la plaça noua atroba que la Universitat li hauia fet un arch qui tenia tot lo dit carrer molt solemne, inuentat per lo mes legit home en Architectura que may sie estat en esta ciutat, fet a la Dorica ab tanta perfectio y artificio que nos pot suficientment lohar ni propiament descriure,»; o del del Capítol de la Seu: «Tenia mes auant, mes alt de ditas armas en cada part del dit pont vn corredor, o andador ab fos pilars fets de gentil manera; y en dits corredors hauia fet cadiras fetas al Romano molt galants de moltes colors [...] Per lo dit pont amunt pujauen vns pilars plans fets al Romano, y demunt ells hauia tambe vn front spich, en lo qual hauia vn titul larch molt bellissim de letras de or qui deya". J. O. GOMIS: "Llibre de la Benaumenturada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos en la sua ciutat de Mallorques", A. CAMPANER Y FUERTES: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 1881, 327.

³⁷ Com bé assenyala Blanca García Vega, el temperament anticlàssic espanyol no va entendre fàcilment el Renaixement, motiu pel qual va trobar resistències importants en la seva introducció. B. GARCÍA VEGA: *El grabado del libro español. Siglos XV Valladolid*, 11.

A partir de final del segle XVI per il·lustrar les portades de les edicions de luxe es va anar substituint gradualment el gravat en fusta per frontispicis calcogràfics amb un marcat caràcter arquitectònic, molt en la línia dels altars i retaules. A partir d'aquí, la presentació de la portada va quedar amb freqüència en mans d'artistes que varen optar per donar un major desenvolupament a la il·lustració, la qual a poc a poc va arribar a ocupar tota l'extensió de la pàgina. No obstant això, l'ornamentació del llibre es fa en general menys abundant, i desapareixen gairebé per complet les orles xilogràfiques. De fet, a Mallorca, les portades de les obres impreses pel primer Gabriel Guasp (h. 1576-1593)³⁸ no estan orlades, sinó que estan configurades per senzilles xilografies que acompanyen el títol de l'obra i el peu d'impremta, que en la majoria dels casos són simples escuts d'armes. Fins i tot les lletres inicials, que ja apareixien en les edicions de Cansoles, no tornen a aparèixer en les impressions mallorquines fins a principi del segle XVII, quan ja la impremta Guasp estava en mans del segon Gabriel Guasp (1593-1634).

BIBLIOGRAFIA

- AA. VV., *V Centenari de la Impremta en el Regne de Mallorca 1485-1985*, Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear, Sa Llonja, Palma, desembre de 1985 – gener de 1986.
- AINAUD DE LASARTE, J.: "Grabado", *Ars Hispaniae*, 18, Madrid, Plus Ultra, 1958.
- AMENGUAL BATLE, J.: "Els catecismes dels jesuïtes a Mallorca (Inicis de la Impremta Guasp, 5 març 1576)", *Estudis Baleàrics*, 29/30, 1988, 73-76.
- ALEMANY VICH, L.: *La Impremta Cansoles (Mallorca 1540-1600)*. Palma de Mallorca, Impremta Mn. Alcover, 1952.
- BOVER, J, M.: *Imprentas de las Islas Baleares*, Palma de Mallorca, Impremta de P. J. Gelabert, 1862. (Edició facsímil: Miquel Font Editor: 1984 i 1991.)
- COLL, B.: "Ferran de Cansoles, impressor, reb del Comendador del Monestir de la Mercè de la ciutat de Mallorca l'import de la impressió de butlles per a la redempció de captius cristians", *BSAL*, XXXIX, 1982, 116.
- FORTEZA OLIVER, M.: *La xilografia en Mallorca a través de sus colecciones. La Impremta Guasp (1576-1958)*. José J. de Olañeta, Editor. Palma de Mallorca. 2007.
- GALLEGO, A.: *Historia del grabado en España*, Madrid, Cuadernos Arte Cátedra, 1979.
- GARCÍA VEGA, B.: *El grabado del libro español. Siglos XV -XVI-XVII. (Aportación a su estudio con los fondos de las bibliotecas de Valladolid)*, 2 toms, Valladolid, Institución Cultural Simancas, Diputación Provincial, 1984.
- GOMIS, J. O.: "Llibre de la Benaventurada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos en la sua ciutat de Mallorques", Á- CAMPANER Y FUERTES. *Cronicón Mayoricense*, Palma de Mallorca, Juan Colomar y Salas, 1881.

³⁸ Vegeu: F. RIERA VAYREDA: "Disposicions testamentàries de Gabriel Guasp i Joana Navarra, 1593", *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, Palma, 2002, 788-789.

- GUASP POU, F.: *La antigüedad de la Imprenta de Guasp*, Palma de Mallorca, Imprenta Guasp, 1931.
- GUASP VICENS, F.: “La imprenta de Cansoles”, *Almanaque de las Islas Baleares y anuario de El Diario de Palma*, Palma, Imprenta de Felipe Guasp, 1886, 35-37.
- LLABRÉS QUINTANA, G.: “El pié de imprenta Guasp”, *Calendario para las Islas Baleares*. Palma, Imprenta Guasp, 1895, 42-44.
- LLABRÉS QUINTANA, G.: “El impresor Ferrando de Cansoles (1540-1600)”, *BSAL*, Palma, XX, 1924, 17-23.
- MUNTANER BUJOSA, J.: “Los hijos y herederos del impresor Fernando de Villarroel y de Cansoles solicitan la gracia de poder imprimir grabados y estampas”, *BSAL*, Palma, XXX, 1953, 82-83.
- OLIVER, I.: *Grabado en los libros valencianos del siglo XVI*, Valencia, Consell Valencià de Cultura, 1992.
- RIERA VAYREDA, F.: «Disposicions testamentàries de Gabriel Guasp i Joana Navarra, 1593», *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*. Palma de Mallorca, Govern de les Illes Balears, 2002, 788-789.
- RODRÍGUEZ PELAZ, C.: “La ilustración en los impresos de Guillén Brocar”, *Ondare*, 17, 1998, 437-445.
- SABATER, G.: *La imprenta y las xilografías de los Guasp*, Palma de Mallorca, 1985.
- SANCHO, P. A.: “Imprentas de Mallorca. La de Cansoles (siglo XVI) 2”, *BSAL*, VI, Palma, 1896, 140-142.
- VEGA, J.: “Estampas de la imprenta de Toledo. Portadas e iniciales del Renacimiento”, *Goya*, 174, mayo-junio 1983.
- VINDEL, F.: *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*, Barcelona, Orbis, 1942.
- VINDEL, F.: *El Arte Tipográfico en España durante el siglo XV. Sevilla y Granada*, Madrid, Dirección General de Relaciones Culturales, Madrid, 1949.

Il·lustracions

Est. 1 *Real Crida y Edicte, sobre / cosas concernent al be comu dela present Ciutat y / Regne de Mallorca y bona administració dela / justicia...* Cansoles. Mallorca. 1576. Portada

Est. 2. *Fori Regni Valentiae*, Juan de Mey. València. 1548. Portada volta

Est. 3. *Fori Regni Valentiae*, Juan de Mey. València. 1548. Portada

Est. 4. Lletres inicials del *Libro del Arte de las Comadres* (Cansoles. Mallorca. 1541) i de *Blanquerna* (Joan Joffre. València. 1521)

Est. 5. *Obra del menyspreu del mon en cobles*. Cansoles. Mallorca. 1540. Portada

Est. 6. *Libro del Arte de las Comadres*. Cansoles. Mallorca. 1541. Portada

Est. 7. *Lectionarium Sanctorale*. Joan Rosembach. Montserrat. 1524. Portada

Est. 8. *Libell pera les laors del glorios sant Joseph dela Mare de Deu* [Cansoles. Palma. 1561-1572]

Est. 9. ESCOBAR, Andrés. *Arte de Confesar*. Estanislao Polono. [Sevilla]. 1500. Colofó

Est. 10. *Obra del menyspreu del mon en cobles*. Cansoles. Mallorca. 1540. Il·lustració

Est. 11. SAN PEDRO (Diego de). *Càrcel de Amor*. Joan Rosembach. Barcelona. 1493. Il·lustració

Est. 12. *Obra del menyspreu del mon en cobles*. Cansoles. Mallorca. 1540. Colofó

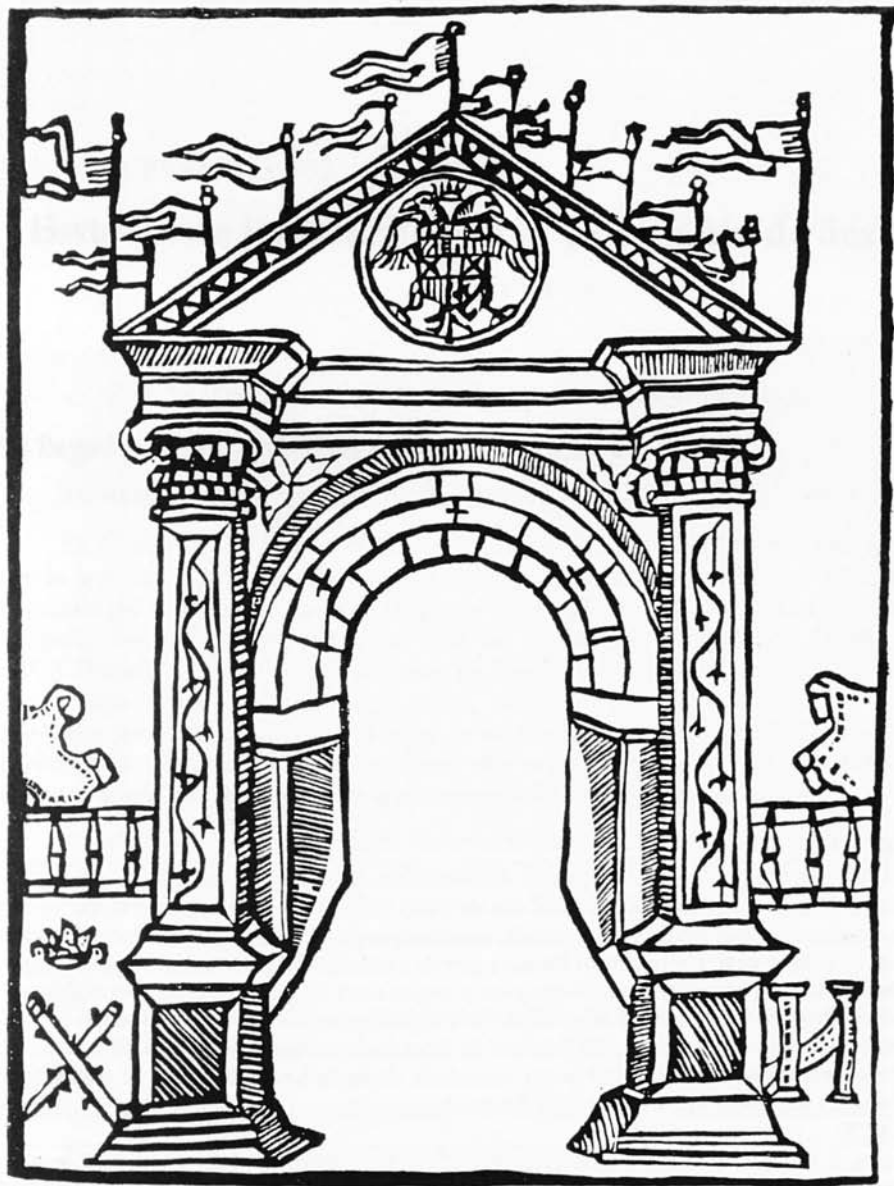
Est. 13. *Missale Mixtum*. Arnao Guillén de Brocar. Navarra. [1498-1500]. Il·lustració

Est. 14. Xilografia que il·lustra un imprès publicat per Gabriel Guasp. Palma. 1621.

Est. 15. SAN PEDRO (Diego de). *Càrcel de Amor*. Joan Rosembach. Barcelona. 1493. Il·lustració

Est. 16. ODÓN, Joan. *Llibre de la Benaventurada vinguda del Emperador y Rey Don Carlos en la sua ciutat de Mallorques*. Cansoles. Mallorca. 1542. "Arco del cabildo catedralicio"

RESUM

A Mallorca hem d'esperar l'impressor Hernando Cansoles i Villarroel, qui va instal·lar la segona impremta de l'illa, en funcionament des de 1540 fins a 1601 aproximadament, per trobar edicions ricament ornamentades amb gravats. En aquesta època l'art del gravat estava supeditat a les necessitats de la impremta, i normalment formava part de l'utilatge del taller. D'aquesta manera, els gravats habitualment s'intercanviaven, es copiaven o venien entre els diferents establiments d'aquest tipus. Així mateix era molt habitual la mobilitat dels impressors mateixos. És per això que trobam els mateixos gravats o molt similars en edicions de llocs molt distants. De fet, Cansoles, i d'això tracta precisament aquest escrit, per il·lustrar la majoria de les seves publicacions va reutilitzar o copiar matrius xilogràfiques procedents de la Península.

ABSTRACT

In Mallorca, it was not until the printer Hernando Cansoles i Villarroel set up a second printing workshop on the island, which was operative from 1540 to about 1601, that editions richly decorated with engravings could be found. During this period, engraving, as an art, was conditional on the needs of the printing workshop, and engraving utensils normally formed part of the workshop's equipment. Thus engravings were often exchanged, copied or sold by one workshop to another. The printers themselves often moved around. For this reason, the same or very similar engravings can be found in editions printed in very distant places. Indeed, Cansoles, and this is the subject of this paper, re-used or copied woodblocks from the mainland to illustrate many of his editions.